

Súčasn  obrazy socializmu v (jednom) lokálnom kontexte: od reflexi  ku kontranarátívom

Contemporary images of socialism in (one) local context:
from reflections to counternarratives

DOI: 10.31577/EtnoRozpra.2022.29.2.02

Kamila Koza Be ov 

Abstract

The study focuses on epistemological, theoretical-methodological, and ethical questions that touched on individual phases of the implementation of oral history, or biographical research, focused on the life histories of people who lived their adult life in the former Czechoslovakia. It pays attention to the specifics of the ethnological approach to the research of everyday life, the connection between the representation of the past in its current interpretations, and describes the possibilities and limits of the ethnological research of the past in the present. An essential factor in the interpretation and analysis of research data is the local context and the connection with a small industrial town that developed during the socialist era. The theoretical starting point of the research is the concept of memory, which is thematized from several points of view, while the moment of asymmetry between collective and individual memory is at the center of analytical interest. The subject of the analysis are the so-called micro-stories that communicate the current view of an ordinary person on their daily life in the past, i.e. in socialism, which is viewed not only as a specific historical epoch, but also as a special type of culture. The chosen perspective is based on the thesis that the perception and experience of lived socialism at the local level can differ significantly from the official interpretation of historical events, while this narrative is recognized as dominant. The chosen ethnological perspective does not seek to reconstruct history; it also notes the role of emotions in the research process and opens up the possibilities of the social significance of biographical research in the present.

Key words

biographical research, narrator, everyday life, lived socialism, memory, narrative

Kľúčové slová

biografický výskum, narátor, každodennosť, žitý socializmus, pamäť, naratív

Kontakt / Contact

PhDr. Kamila Koza Beňová, PhD., Katedra sociálnych štúdií a etnológie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Tajovského 40, 974 01 Banská Bystrica, Slovenská republika, e-mail: kamila.benova@umb.sk

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9714-2491>

Ako citovať / How to cite

Koza Beňová, K. (2022). Súčasné obrazy socializmu v (jednom) lokálnom kontexte: od reflexií ku kontranarátívom. *Etnologické rozpravy*, 29(2), 21-44.

<https://doi.org/10.31577/EtnoRozpra.2022.29.2.02>

Domnívam se, že neexistuje lepší spôsob, jak popsať lidský úděl, než je osobní vyprávění. Vyprávěné příběhy nám připomínají světy málo známé nebo dokonce již ani neexistující. Mohou být pobídkou k lepšímu vzájemnému porozumění. I přes mnohdy značnou vzdálenost (geografickou či kulturní) se mohou životní vyprávění jevit i jako důvěrně známá. S postupným ponořováním se do nitra narátorů a narátorek, nacházíme blízké i vzdálené, rozdílné i společné. Spektrum rozmanitých hlasů nám pomáhá učit se toleranci. Je snad lepší způsob, jak porozumět sobě i druhým?

M. Vaněk

Životné príbehy a (socialistická) každodennosť

„Biografická metóda je založená na životných príbehoch a je založená na rozprávaní človeka o jeho živote a jeho podstatných častiach“ (Bertaux, Kohli, 1984: 216). Biografická metóda alebo životný príbeh, tzv. *life history*, je špecifickým „žánrom“ orálnej histórie ako medziodborovej kvalitatívnej metodológie, o ktorú sa opierať aj etnologický výskumný projekt *Súčasné obrazy socializmu*. Môj biografický výskum bol realizovaný v priebehu rokov 2019 – 2020 a bol zameraný na životné príbehy bežných ľudí, ktorí prežili svoj prevažne dospelý život (50. až 80. roky dvadsiateho storočia) v Československu, spravidla v spojitosti s mestom Žiar nad Hronom alebo jeho blízkym regiónom.¹ V rámci výsku-

¹ Výskum bol realizovaný v rámci projektu *Súčasné obrazy socializmu* (akronym SOS; 2017 – 2021; APVV 16 0345, nositeľom projektu je Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV), autorka je členkou

mu bolo realizovaných pätnásť naratívnych biografických rozhovorov s deviatimi ženami a šiestimi mužmi, pričom najstaršia respondentka sa narodila v roku 1930 a najmladšia v roku 1984. Respondentky a respondenti sa narodili v rôznych mestách, väčšina pochádzala zo Slovenska (bývalého Československa) a z rôzneho rodinného prostredia, získali rôzne vzdelanie, mali rôznorodé osobné a pracovné skúsenosti, vykonávali rôzne profesie, boli v odlišnej životnej situácii, ich vzťah ku komunistickej strane bol rôzny. Hoci sa ich životné trajektórie odlišovali, boli nejakým spôsobom úzko spojené s lokalitou silne poznačenou tzv. socialistickou minulosťou.

Respondentky a respondenti boli prostredníctvom úvodnej otázky požiadaní, aby bez predošlej prípravy rozprávali o udalostiach a skúsenostiach z ich vlastných životov podľa ich vlastnej preferencie.² Výsledkom takéhoto výskumného rozhovoru je potom príbeh alebo tzv. naratív, ktorý nebýva spravidla prerušovaný ďalšími otázkami, je len podporovaný neverbálnymi a paralingvistickými prejavmi záujmu a pozornosti (napríklad „mhm“) výskumníčky. Až v ďalšej časti rozhovoru prichádza k „fáze dopytovania“, ktorú iniciuje výskumníčka pomocou vybraných naratívnych otázok, spravidla ide o komplikovanejšie rozprávanie na témy už v spomenutých životných udalostiach, eventuálne sa výskumníčka vracia k zamlčaným či blokovým témam (Rosenthal, 1993: 1).³ Takýto naratív je vždy konštruovaný, je odrazom aktuálneho sociálneho kontextu, v ktorom je realizovaný. Ako konštatuje Vaněk (2016: 365), rozprávané príbehy sú v istom zmysle neukončené a môžu byť zas a znovu rozprávané.⁴

V súlade so zvolenou metodológiou sú aktéri/ky výskumu považovaní za „expertov a expertky“ na svoje vlastné životy a súčasne sú vnímaní ako „darcovia a darkyne“ svojho životného príbehu, čo sú zásadné etické východiská súčasného orálno-historického výskumu. Rešpekt k narátorom a narátorkám, ako kľúčové východisko, rovnako reflektuje aj akceptovanie *emickej* perspektívy, preto v texte budem používať napr. pojem *socializmus*, ako to vyplynulo z výskumných rozhovorov. Prívlastok *komunistický* používali spravidla v súvislosti s komunistickou stranou a jej členmi alebo na opis súvislostí a kontextov netýkajúcich sa ich osobného života (napr. často používaná fráza „za komunistov“). Zá-

riešiteľského výskumného kolektívu. Webstránka projektu: www.obrazysocializmu.net (O projekte, 2020).

² Respondenti/ky výskumu boli vopred informovaní/é o zameraní výskumu a projekte, v rámci ktorého sa realizoval, pričom boli s nimi podpisované aj informované súhlasy s flexibilnou mierou anonymizácie a ďalšieho využitia rozhovorov.

³ Napríklad, zamlčané témy môjho výskumu spravidla súviseli s historicky významnými udalosťami ako invázia varšavských vojsk do Československa v roku 1968 alebo s tzv. Zamatovou revolúciou v roku 1989, obchádzaná bola tiež téma členstva v komunistickej strane. Kusá (1996: 25-27) v kontexte biografických rozprávání rozoznáva dva typy zamlčaných informácií: vynechané fakty a vynechané interpretácie. Súčasne tiež upozorňuje, že nie v každom vynechaní informácie je korektné hľadať úmysel rozprávača a vytvárať preň nejakú zväčša mýtizujúcu interpretáciu (tamže, 26). Ticho podľa nej objavujeme porovnávaním získaného biografického rozprávania s vlastnými biografickými skúsenosťami. Lokalizované v miestach prečnievania či nedoliehania biografie druhého vsadenej do súradníc vlastnej biografie je tak ticho súčasne informáciou o biografickej skúsenosti a personálnych referenčných rámcoch rozprávača i výskumníka (tamže, 27).

⁴ Vo výskume tak boli niektorí respondenti vybraní na ďalší rozhovor orientovaný na užšie špecifické témy. V poslednej výskumnej fáze boli niektorí respondenti vybraní na realizáciu vizuálneho záznamu ich životného príbehu. Všetky rozhovory budú súčasťou tvoriaceho sa archívu spomienkových rozprávání na obdobie socializmu na území Slovenska.

roveň môžem konštatovať, že pojem *totalitný režim*, prípadne prívlastok *totalitný*, sa vo výskume nevyskytoval a v tomto kontexte sa domnievam, že neodráža interiorizovanú perspektívu narátorov a narátoriek. Inšpirujúc sa Lozoviukom (2005: 3) budem chápať pojem socializmus ako *socializmus žitý*, ktorý na rozdiel od socializmu ako čistej idealistickej doktríny priamo súvisel práve s každodenným životom.

Keď príde komunizmus, tak sa hovorilo, že každý podľa potreby sa bude dávať. Že teda ale najskôr musí byť taký materiál, hodnota vytvorená, aby sa to mohlo. Ja som vždy hovoril, preboha živého, a kto bude jesť tú cesnakovú klobúk za tú korunu šesťdesiat? Však každý bude musieť jesť šunku potom. Kde reku, to je utópia. No ja som vedel, že to je utópia, však to je samozrejmá vec, že to sa nikdy nemôže hentaká nejaká vec rozhodnúť (smiech). (Muž, 1940)

V rámci sociálnych a humanitných vied sa etnológia vyčlenila práve svojou orientáciou na tzv. kultúru všedného dňa, a tak aj cieľom predmetného výskumu bol opis, analýza a interpretácia javov každodenného života v danom historickom období Slovenska. Etnologická perspektíva dovoľuje nahliadať aj na obdobie komunistického režimu ako na špecifický „kultúrny typ“, pričom kultúru každodenného života vnímam ako ústrednú doménu celkovej etnologickej výskumnej perspektívy a súčasne jeden zo spôsobov, ako je možné reflektovať a interpretovať minulosť. Každodenný život zahŕňa opis toho, ako ľudia jedli, spali, pracovali, nakupovali, hľadali si byty, vyberali si partnerov, vychovávali deti, ako aj podrobnú kritickú analýzu toho, ako získavali svoju kvalifikáciu a zamestnanie, ako pracovne postupovali, ako sa vyhýbali vážnym problémom, navzájom komunikovali s ostatnými, v zásade to, ako bežní ľudia chápali svoju dobu (Jordan, 1999: 144). Komunistická ideológia prostredníctvom svojich inštitúcií a propagandy masívne intervenovala aj v oblasti každodenného života, nakoľko jej ambíciou bola kultúrna zmena, zasiahla všetky oblasti života človeka a spoločnosti. Takzvaný socialistický spôsob života ovplyvnil celkový životný štýl človeka a spoločnosti, celý osobný, rodinný i pracovný život, trávenie voľného času, rodenie či výchovu detí, vzdelávanie, čomu sa prispôsobili každodenné praktiky jednania aj životné stratégie. Ako to odzrkadľujú aj výskumné dáta, ideológia nesporne zásadne ovplyvnila každodenný spôsob života, a teda súčasne aj to, ako ľudia premýšľali o sebe a svete, ich názorové orientácie, ako vytvárali a udržiavali medziľudské vzťahy či spôsob prežívania. Tento aspekt sa v rámci narácií premietal v podobe tzv. mikropríbehov, komplexných malých príbehov, ktoré sú odrazom súčasných mentálnych reprezentácií komunikovaných prostredníctvom spomienok na minulosť.

Zároveň sa prikláňam k perspektíve, že každé rozprávanie odráža v určitom zmysle aj sociálnu realitu, a preto ho možno vnímať ako relevantnú výpoveď o určitom kultúrnom kontexte (Lozoviuk, 2005: 5). Našou úlohou ako etnológov a etnologičiek by potom mohlo byť (spolu)vytváranie čo najmenej zaťažených (a kriticky reflektovaných) obrazov minulosti, pričom nové a viacvrstvové interpretácie súdobých dejín si nepochybne vyžadujú vysokú mieru sebareflexie, sebaskúmania a hlbokého ponorenia sa do vlastných perspektív, vrátane vlastných názorov, skúseností, predpojatostí i predsudkov. Tento text je tak súčasťou sebareflexívneho prístupu i postupu pri „čítaní“ nadobudnutých výskumných údajov, ktoré sú, vzhľadom na aktuálny stav odbornej diskusie, ako aj súčasný verejný diskurz, svojím charakterom a emočným nábojom, náročné na interpretáciu

a analýzu. Nie je to neobvyklý jav, ako konštatuje aj Vaněk (2016: 367). Súdobé dejiny majú tenkú hranicu, kde sa stretáva minulosť s prítomnosťou a prinášajú so sebou celú plejádu často protichodných interpretácií. Čiastočné zachytenie diskontinuit a ich kritická reflexia, ale aj možnosti a limitov výskumu socialistickej každodennosti, je jednou z ambícií tohto textu.

Minulosť verzus súčasnosť

Jedným z kľúčových pojmov týkajúcich sa výskumu minulých javov je *pamäť*, ktorá bola spojivom celkového výskumného procesu. Ako konštatujú Vrzgulová a Lutherová (2021: 5), individuálna pamäť predstavuje špecifickú databázu skúseností, informácií, ale aj pocitov a získaných hodnotení a úsudkov (stereotypov a predsudkov), ktoré jednotlivci nadobudli buď vlastnou skúsenosťou, alebo nepriamo. Osoba, ktorá rozpráva svoje spomienky, ich počas rozhovorov znovu vyvolá, ale realizuje to selektívnym spôsobom. Zatiaľ čo schopnosť zapamätať si určité udalosti alebo fakty sa považuje za osobnú kvalitu jednotlivca, spôsob, akým si pamätá a čo si pamätá alebo nepamätá a čo úmyselne prehliada alebo zatajuje, závisí od sociálneho prostredia: rodina, priatelia, profesionálne, miestne alebo iné sociálne skupiny. Preto každá individuálna spomienka alebo zapamätanie sú sociálne závislé a determinované (Halbwachs, 2009).

Podľa Vrzgulovej a Lutherovej (2021: 5) sú spomienky na minulosť v spoločnosti prítomné vo viacerých podobách, ktoré sú vzájomne prepojené a interaktívne. Zároveň sú predmetom neustáleho spoločenského vyjednávania o tom, čo a akým spôsobom si zapamätať a o čom sa (zámerne) nerozprávať, keďže by sa na to malo radšej zabudnúť. Spomienky na minulosť sú súčasťou vnútro- a medzigeneračnej komunikácie. Mladšie generácie získavajú (alebo vedome odmietajú) vedomosti a skúsenosti, ktoré sami neprežili a mohli sa stať súčasťou ich pamäti a identity (Kaźmierska, 2016: 99).

Kolektívnu pamäť potom možno chápať ako súbor vybraných udalostí a ich interpretácií, ktoré sú často odovzdávané prostredníctvom nepriamej participácie (Halbwachs, 2009). Assmann (2008: 55) vníma kolektívnu pamäť ako zastrešujúci výraz pre rôzne formy pamäte, ktoré je potrebné rozlišovať (rodinná pamäť, interaktívna skupinová pamäť, sociálna, politická, národná a kultúrna pamäť). Podľa Kansteinera (2002: 180) je však kolektívna pamäť výsledkom interakcie medzi tromi typmi historických faktorov: 1) *intelektuálnych a kultúrnych tradícií*, ktoré formujú kompletnú škálu našich interpretácií minulosti, 2) *tvorcov pamäte*, ktorí tieto tradície selektívne vyberajú a manipulujú s nimi, a 3) *konzumentov pamäte*, ktorí používajú, ignorujú a transformujú jednotlivé artefakty v súlade so svojimi záujmami. Kolektívna pamäť sa môže držať aj historicky a sociálne vzdialených udalostí, vždy však uprednostňuje záujem súčasnosti. Naše chápanie minulosti má vždy strategické, politické a etické dôsledky, preto boje o význame minulosti sú taktiež bojmi o význame súčasnosti (Hodgkin, Radstone, 2003, citované podľa Verovšek, 2016: 4).

Avšak, na rozdiel od historických vied, ktoré sa v spojitosti s podobou a tvorením kolektívnej pamäte ocitajú v zložitej situácii a sú postavené pred protichodné požiadavky a ciele, ako napríklad poskytnutie vyváženého obrazu povojnových dejín, poskytnutie analytických nástrojov a výkladových modelov súdobých dejín, a súčasne podávanie dôkazov

o neprávostiach komunistickej diktatúry a jej demaskovanie (Pullmann, 2008: 703-704). Ako výsledok týchto konfliktných očakávaní vidí Pullmann (2008: 704) presadzovanie tzv. *totalitno-historického modelu interpretácie*, ktorý sa snažil skombinovať nekompatibilné: vedecký výklad diktatúry s dôkazom odsúdeniahodnej povahy „komunizmu“ a práve tento interpretačný model sa stal hegemonickým naratívom o „komunizme“.

Etnologická, resp. orálno-historická perspektíva sa v tomto kontexte neusiluje o rekonštrukciu udalostí a nezaujíma ju primárne to, „ako sa niečo skutočne stalo“. Cieľom výskumu nie je odhaľovanie pravdy a overovanie faktov, potvrdzovanie či vyvracanie faktografickej vierohodnosti naratívov, etnologický prístup sa vedome nezaraďuje medzi tvorcov pamäte. V záujme zachovania etických zásad, vyvarovania sa akejkoľvek exploatacie narátorov/riek výskumník/čka tiež predchádza pozicionovaniu do role „morálneho sudcu“. Zaujíma nás primárne to, ako je konštruovaná sociálna myšlienka danej udalosti v jej špecifickom vyjadrení a aký je jej ďalší spoločenský význam, teda ako a čo vypovedajú reprezentácie minulosti o súčasnosti? Prostredníctvom subjektívnych spomienok ľudí tematizujeme pamäť v jej rôznych formách a práve tá sa stáva v biografickom výskume nástrojom porozumenia minulosti (Lozoviuk, 2005: 5). Počúvanie, orientácia na človeka a porozumenie ako primárny cieľ výskumného procesu tak ponúka možnosť vyviazania sa z jednostranných či spolitizovaných dejinných interpretácií a ponúka priestor pre kritickú (seba)reflexiu ako aj zahrnutie širšieho okruhu výkladových modelov.

Pamäť je predovšetkým ahistorická. Zatiaľ čo historický diskurz si vyžaduje lineárnu perspektívu v čase, kolektívna pamäť používa mýtický čas, je emocionálna a magická, a tak patrí skôr k „sakrálnemu“ svetu, zatiaľ čo história k tomu „profánnemu“. Kolektívnu pamäť je možné vnímať ako komunikatívnu a rituálnu aktivitu, prostredníctvom ktorej sa individuálne stáva kolektívnym. Pamäť tak nie je tým, čo sa stalo v minulosti, ale je tým, ako je používaná v súčasnosti. Preto aj diskusie o obsahu kolektívnej pamäte sú iba povrchovými konfliktami o minulosti, pretože je to práve spôsob interpretácie minulosti, ktorý formuje interpretáciu súčasnosti (Kaźmierska, 2015: 100).

Možnosti a limity skúmania žitého socializmu

Ako som spätnou reflexiou zistila, do terénu som pôvodne vstupovala s vlastným presvedčením, že morálnym imperatívom súčasnosti je jasne artikulované antikomunistické stanovisko, ktoré som mala počas svojho (osobného i odborného) života osvojené a interiorizované. Predpokladala som tiež, že vo výsledku budú výpovede korešpondujúce s touto perspektívou viac žiadúce, kvalitnejšie a istým spôsobom „lepšie“. V teréne som však bola konfrontovaná s narátorskou perspektívou, ktorá tento tzv. antikomunistický naratív nielenže nepotvrdzovala alebo ho, ako ukážem ďalej, dokonca podrývala, a preto bolo nutné zaoberať sa otázkami: Aký vlastne je oficiálny obraz minulosti? Ako budem k „mojim“ naratívom ďalej pristupovať? O čom tieto naratívy v konečnom dôsledku vypovedajú?

Práve charakter oficiálneho dominantného naratívu minulosti je tu rozhodujúci a súčasne problematický a vidím v tomto ohľade paralelu s českým prostredím. Ako konštatuje Pullmann (2008: 704),

ústřední kategorií výkladu komunistické diktatury se po roce 1989 stal pojem „režim“. „Režim“ přitom nepředstavoval jen soubor institucí, které náležely státnímu a stranickému aparátu (s významem, v němž se pro jiný historický kontext běžně používá označení <starý režim>), ale zpravidla se stával jedním z hlavních subjektů dějin – měl vliv (<režim> sledoval, vykonával tlak atd.), také své zájmy („režim“ chtěl omezovat, brzdit, potírat atd.), a dokonce i specifickou psychologii („režim“ si byl vědom, některé aktivity mu byly nepříjemné nebo jimi dokonce byl zaskočen atd.).

Podľa neho sa v súčasných dejinách pomerne skoro ustálila predstava, že tzv. režim bol akýmsi kolektívnym aktérom s vlastnou psychológiou a zámermi. Proti takto definovanému aktérovi potom stála „spoločnosť“, predstavujúca objekt ovládania a kontroly. Medzi „režimom“ a „spoločnosťou“ bola vytvorená pomyselná deliaca čiara a do tejto čierno-bielej šablóny – monolitného „režimu“ vs. ovládanej „spoločnosti“ – bola potom vsadená väčšina narácií o komunistickej diktatúre. Vzťah medzi týmito dvoma sférami nadobudol podobu jednosmerného ovládania zo strany „režimu“, najmä prostredníctvom donucovania a teroru (Pullmann, 2008: 705). Podľa Hudeka (2013: 99) taktiež práve totalitno-historický výkladový model predstavoval takmer dve desaťročia dobovú historickú paradigmu, čiže aktuálny, dominantný výklad minulosti, ktorého sa držala väčšina historikov aj na Slovensku, pričom upozorňuje najmä na úzke prepojenie politiky a historiografie, ako aj politizáciu historickej vedy a súčasne historizáciu politiky. Stal sa svojho času politickým nástrojom pre podporu národotvorných a štátotvorných záujmov. Politické a vedecké očakávania týkajúce sa výskumu súčasných dejín sa však dostávajú do rozporu, pričom práve totalitno-historický výklad socialistickej diktatúry sa javí ako vedecky neudržateľný (Hudek 2013: 93) a jeho výsledkom je jasne vykreslený čierno-biely obraz „komunistickej totality“ (Hudek 2013: 98). Tento stav podľa neho pretrváva do súčasnosti.

Ďalší autori hovoria napríklad o tzv. post-disidentskom naratív, ktorý sa vyznačuje extrémnou polarizáciou medzi dobrom a zlom (Kopeček, 2019). Ako píše Konopásek (1996: 35): „Stačí opustiť quasi-disidentskou optiku a poněkud žurnalistický politicko-historický slovník. Nejde samozřejmě o to zrušit či zapřít všechny rozdíly. Jde jen o to žádné asymetrie apriori nepřepokládat. A všude, kde to jde, měřit stejným metrem.“ Autori Kolář a Pullmann (2016) tvrdia, že neexistoval život, kde by nehral hlavnú úlohu komunist, kde na jednej strane stáli disidenti bojujúci proti zlu, na druhej strane stáli kolaboranti a na nič iné medzi tým nezostávalo miesto. Vaněk (2016) v tejto súvislosti taktiež upozorňuje na tvorcov novodobého hrdinského diskurzu a s ním spojené riziko manipulácie dejín a ich ideologizácie. Takéto uvažovanie o interpretácii minulosti potvrdzovali svojím charakterom aj získané biografické rozhovory, pričom som sa postupne otvorila možnosti, že toto smerovanie by mohlo byť prínosné pre odkrývanie, reflektovanie, interpretovanie a analýzu tohto špecifického „medzipriestoru“. Zdôrazňujem však, že stále s možnosťou zachovania antikomunistickej perspektívy ako etického východiska skúmania. Nadobudla som presvedčenie, že výskum žitého socializmu by nemusel a nemal prebiehať len v opozícii voči otvorenej spoločnosti a nemusel by byť interpretovaný výhradne ako totalitná diktatúra (Lozoviuk (2005: 7). Ak chcem(e) súčasným výpovediam o minulosti naozaj porozumieť, je nevyhnutné nazerať na naratívy (ako aj na to, čo z nich vyplýva) komplexnejšie, bez vopred vsúvaných morálnych hodnotení a rigidných interpretačných schém.

Už počas realizácie rozhovorov som sledovala určitý typ vzťahovania sa narátorov a narátoriek k oficiálne prijatej verzii minulosti, ktorý však nemusel nikto z účastníkov rozhovoru v rámci neho potvrdzovať ani vysvetľovať, keďže sa automaticky predpokladalo, že je všetkým známy. Domnievam sa, že práve jeho poznanie, osvojenie ako aj konfrontácia s ním do veľkej miery ovplyvnili charakter vypovedaných naratívov a súčasne aj to, čo vypovedané nebolo. Aj Lozoviuk (2005: 4) v tejto súvislosti upozorňuje na úskalía, ktoré sa týkajú výskumu žitého socializmu: 1) keďže skúmaná sociálna realita už neexistuje, je možné ju skúmať výhradne iba z ex-post perspektívy; 2) interpretácia minulosti je teda vždy ovplyvnená súčasným uhlom pohľadu a vždy vychádza zo spoločensky prijateľného vyústenia, a teda taktiež zo súčasnej situácie. V tomto prípade celá spoločnosť, teda každý člen a členka spoločnosti (vrátane mňa ako výskumníčky a mojich narátorov a narátoriek), mal počas realizácie výskumného rozhovoru vedomosť, ako sa tento „veľký socialistický príbeh“ skončil a práve toto východisko malo zásadný vplyv na súčasnú podobu narácií, a tým aj obraz minulosti, ktorý vytvárali. Vychádzajúc zo súčasnej pozície žiadny socialistický (resp. komunistický) príbeh v tomto kontexte nesmie byť už nikdy plne šťastný, úspešný, ani zábavný (nanajvýš komický alebo zosmiešňujúci), ani plne spokojný.

Dá sa konštatovať, že narácie prebiehali vo vopred stanovenom limitujúcom režime spomínania, pričom osvojenie si dominantného oficiálneho príbehu fungovalo zdanlivo paradoxne: na jednej strane na princípe jeho prijatia v rámci kolektívnej pamäte, jeho znútornenia, v spojitosti so zvýšenou sebakontrolou a akýmsi typom „autocenzúry“ ustanovujúcej hranice (čo je dnes ešte prípustné povedať a čo už nie); a na druhej strane jeho odmietania až odporu v kontexte individuálnej pamäte. Práve táto ambivalentná dynamika najviac vystihuje charakter biografických naratívov.⁵

Kým na jednej strane kolektívna pamäť poskytuje kódy a kategórie pre interpretáciu individuálnych biografických skúseností, na druhej strane individuálna skúsenosť konštituuje obsah kolektívnej pamäte. Ich vzájomné vzťahy sú komplexné, keďže sú podmienené historickými, sociálnymi aj životnými okolnosťami (Kaźmierska, 2015: 101). Podľa nej symetria alebo asymetria medzi kolektívnou a individuálnou pamäťou je jedným z ich základných ustanovujúcich vzťahov. Asymetria medzi biografickou (individuálnou) a kolektívnou pamäťou nastáva vtedy, keď oficiálny obraz minulosti nezodpovedá biografickým skúsenostiam jednotlivcov (tamže), pričom mnou získané výskumné údaje výrazne reflektovali práve túto skutočnosť. Preto som venovala zvýšenú pozornosť práve tomuto aspektu, keďže som ho vyhodnotila ako kľúčový pri počiatkovej fáze reflexie ako aj ďalšej interpretácie a analýzy. Pokúsim sa ďalej identifikovať viaceré naratívne stratégie, akými sa respondenti a respondentky vzťahovali k režimu, v ktorom žili, resp. aké cesty volili, ako o tejto časti svojich životov vypovedať práve v kontextoch rozporu s oficiálnym výkladom súdobých dejín.

⁵ Ako v tejto súvislosti konštatuje aj Kusá (1995: 18), pri biografickom rozprávaní sa rozprávač dostáva pod tlak rozšírených interpretácií historických udalostí; kto hľadá v biografických rozprávaniach zdroj pôvodnej a nenarušenej informácie a domnieva sa, že ústne svedectvá sú prirodzené, spontánne či autentické, musí byť často sklamaný zistením, ako veľmi je individuálna pamäť ovplyvnená poľom verejných predstáv o histórii či tzv. „dominantnou pamäťou“.

Spomínanie na socializmus v lokálnom kontexte

Jedným zo zásadných aspektov pozadia výskumu je *lokálny kontext*, a to v dvoch rovinách: na jednej strane z hľadiska epistemologického a metodologického, keď by mal výskum žitého socializmu ideálne prebiehať komplexne a komparatívne na medzinárodnej, národnej a lokálnej úrovni (Lozoviuk, 2005: 7), pričom predmetný výskum korešpondoval práve s touto úrovňou. Na druhej strane z analytického hľadiska lokálny kontext predstavuje dôležitý sociálny, kultúrny a sčasti aj politický rámec. Vychádzam tu z predpokladu, že vnímanie a prax žitého socializmu na lokálnej úrovni sa značne odlišuje od národného alebo štátneho jadra (tamže) a fakt, že sa respondenti a respondentky nachádzali mimo centra politickej moci a žili život bežného človeka *de facto* „na periférii“, mal zásadný vplyv na vnímanie ich vlastných životov ako aj na vnímanie celej socialistickej éry.

Súčasne, každý narátor a narátorka vo výskume bol nejakým spôsobom spojený s malým priemyselným mestom alebo jeho blízkym regiónom. Mesto bolo jedným z hlavných centier ťažkého priemyslu v Československu, vzniklo v 50. rokoch dvadsiateho storočia ako produkt rýchlej industrializácie⁶ a urbanizácie⁷ krajiny, prechádzalo tak v tejto dobe radikálnou a prudkou premenou z malej vidieckej obce na rozvíjajúce sa „moderné“ mesto, od šesťdesiatych rokov aj okresné mesto, čo potvrdzovali aj výpovede. Táto transformácia mesta sa logicky dotýkala celého blízkeho regiónu a z perspektívy narátorov a narátoriek bola vnímaná výhradne pozitívne. Jeho úzka spätosť s komunistickým režimom ako aktérom tejto zmeny je tak neoddeliteľnou súčasťou lokálnej histórie, lokálnej identity a tým aj individuálnej a kolektívnej pamäte, pričom sa stáva zásadným faktorom tohto špecifického lokálneho kontextu.

No a nie všetci komunisti boli tupí a dogmatici a tak ďalej a mnoho rozumných vecí sa snažilo dobudovať. Stačí pozrieť tu do [mesta]. Ten systém širokých ulíc. ... [Mesto] bola dedina tisíc päťsto obyvateľov to malo asi v päťdesiatom roku a to je také špecifikum tiež, že sa to rozrástlo na viac ako desaťnásobok, asi dvanásť- alebo trinásťnásobok pôvodnej veľkosti tých dvadsať tisíc, lebo fabrika, keď sa začala stavať, tak vtedy sa začali stavať aj sídliská, sústreďovalo sa obyvateľstvo zamestnancov, tí sa sústreďovali do [mesta]. (Muž, 1940)

⁶ Podľa Komunistickej strany Slovenska sa priemyselné územie Slovenska chápalo ako celoštátna a celonárodná úloha. Priemyselné malo byť súčasťou celoštátnej hospodárskej politiky a uskutočňovať sa malo z celoštátnych zdrojov a mobilizáciou celého národa. Komunistická strana Slovenska proklamovala názor, že pomocou riadenej industrializácie premení Slovensko v rekordne krátkom čase na priemyselne a civilizačne vyspelú krajinu. Táto transformácia mala svojho času masívnu podporu obyvateľstva (Beličková, 2012: 131).

⁷ Ako konštatuje Chorvát (1999: 62), od 50. rokov 20. storočia sa na Slovensku začal uskutočňovať proces socialistickej industrializácie a urbanizácie prevažne na základe ťažkého priemyslu, pričom ešte v roku 1950 malo Slovensko len štvrtinový podiel mestského obyvateľstva. Urbanizačný proces sa začína intenzívnejšie rozvíjať v 60. rokoch, kedy vzrástol podiel mestského obyvateľstva o viac ako 13% a zintenzívnila sa priemyselná výstavba mestských štvrtí panelovou výstavbou, čo umožnilo plánovanú rurálno-urbánnu migráciu do stredných a veľkých miest, najmä do nových štvrtí a do novovytvorených priemyselných centier.

Vekovo starší narátori a narátorky sa do mesta alebo jeho blízkeho okolia presťahovali kvôli práci, prípadne prišli za svojim partnerom/partnerkou, usadili sa tu a prežili tu väčšinu svojho života, zatiaľ čo mladšie ročníky sa tu spravidla už narodili. Predpokladám, že život v mladom, súdobou optikou aj modernom, prosperujúcom, rozvíjajúcom sa a dobre zásobenom meste, navyše s dostatočnými pracovnými príležitosťami ako aj dobrými občianskymi službami mal zásadný vplyv na každodenný život respondentov a respondentiek. A teda aj na spôsob, akým si na toto obdobie spomínali.

No mesto... keď som ja prišiel do [mesta], tá (...) cesta za tým, tak to boli posledné baráky, tam sídlisko ďalej nebolo, hore potom boli polia a toto, nič iné. No a postupne najviac sa postavilo v začiatkoch sedemdesiatych rokov. To sa vystavali hore tie bytovky až po (...) ulicu, všetko boli tehlové, a potom sa začali stavať tie paneláky. ... No a nemocnicu začali stavať v šesťdesiatom treťom, alebo druhom, tak nejak, lebo chlapec sa narodil ešte v (...) a dcéra už sa narodila v [meste] v nemocnici v šesťdesiatom štvrtom, vtedy ju otvorili. (Muž, 1940)

No, hovorím, toto je už tretí byt, takže už sídlisko som všetko poznala. Potom toto sa dokončievalo a tu boli lekári aj detský lekár, zubári. Keď som aj hovorila, že zubári za nami boli, to táto budova za nami. Všetko boli ambulancie. ... A hudobná škola zase naproti nám. ... Mne sa tu veľmi páčilo, že aj autobusová zastávka je blízko. Aj človek školy nemal ďaleko. Všetko. (Žena, 1938)

Mne sa tu páči, aj sa mi páčilo. Aj keď sme boli mladí, tak to bolo mladé mesto. Tu bolo kopec mladých ľudí, veľa detí. Keď sme išli s kočíkom von, tak to všade bol kočík. Na námestí bolo kopec detí, kopec mladých ľudí. To bolo všetko mladé. To bolo niečo úplne iné. ... A vtedy to bolo kopec ľudí všade. Ešte to nebolo ani dostavané, ale tu bolo... akože veselo sa tu žilo. To my sme boli takí mladí všetci, čo sme to ako prišli. ... Ja už si niekedy ani neviem spomenúť, kde všade čo sa tu všetko udialo, ale bolo tu akože veselo. Veselo tu bolo. (Žena, 1940)

Lokálne špecifický kontext mal súčasne značný vplyv aj na celkový spôsob života v meste, životný štýl, a odrazil sa aj v životnej úrovni jeho obyvateľov a obyvateľiek, ktorá bola reflektovaná každodenným spôsobom života: ako boli spokojní so svojím životom, ako prebiehal ich pracovný, osobný a rodinný život, či ako trávili svoj voľný čas.⁸ Ústredným motívom narácií bola práve životná spokojnosť v rôznych kontextoch, čo je v ostrom kontraste s oficiálne prijatým naratívom, ktorý vykresľuje túto éru výhradne ako dobu útlaku, neslobody, či represíí, pričom narátori a narátorky si túto skutočnosť súčasne uvedomovali. Na základe výskumných údajov sa preto domnievam, že takáto interpretácia biografických naratívov by bola nielen značne redukcionistická, ale nekorešpondovala by ani so súčasnou perspektívou pamätníkov a pamätníčok. Respondenti a respondentky odmietali takto poňatý jednostranný výklad minulosti (a súčasne svojich životov) a neustále sa s touto verziou príbehu konfrontovali, čo sa v rámci naratívnych stratégií prejavilo vo

⁸ Vplyvom urbanizácie, industrializácie a aj kolektivizácie od 50. rokov dvadsiateho storočia sa do veľkej miery pozitívne premenilo napríklad aj trávenie voľného času ľudí, ktorí mohli po prvýkrát získať platené pracovné voľno a mohli dovolenkovať (Bobulová, 2012: 227).

forme tzv. *kontranarátívov*, keď narátori a narátorky prostredníctvom rôznorodých *mikropríbehov* z každodennosti reflektovali svoje skúsenosti, zážitky a celkový tzv. socialistický spôsob života.

Súčasný kontranarátív alebo „vtedy to bolo tak“

Na tomto mieste sa zameriam na asymetrie, teda na napätie, ktoré vznikalo v rámci narácií pri kolízii osobných skúseností s oficiálnou verziou spomínania na socialistickú každodennosť. Metodologicky pritom vychádzam z tematickej analýzy a prostredníctvom mikropríbehov predstavím niekoľko oblastí a tém, v ktorých sa intenzívnejšie prejavovali nezrovnalosti, alebo kde veľká oficiálna narácia priamo nezodpovedá individuálnym spomienkam. Zdá sa, že počas výskumu narátori a narátorky často viedli „dialóg“ práve s týmto dominantným príbehom, akoby sa s ním v rámci svojho spomínania a rozprávania konfrontovali a súčasne sa s ním vyrovnávali, keďže o týchto spomienkach a v takomto kontexte hovorili prevažne po prvýkrát. Tieto tzv. kontranarátívy je možné tematicky rozdeliť do tematických okruhov, kde sa v rámci narácií prelínali, sú to naratívy: a) zveličujúce, b) zmierňovacie, c) ospravedlňujúce. Kontranarácie vždy nejakým spôsobom dekonštruujú súčasný oficiálny výklad, vyjadrené častým narátorským konštatovaním „nebolo to tak, ako sa teraz hovorí“.

Veselo sme žili. Môžem povedať veľmi krásne. Nebolo to také strašné, ako to niekto opisuje. Aspoň ja som to nevidela. (žena, 1930)

Zveličujúce naratívy alebo „boli sme na jednej lodi“

Tieto naratívy sa prostredníctvom vyrozprávaných mikropríbehov zameriavali výlučne na pozitívne aspekty života v socializme, ktoré túto éru cielene vyzdvihovali a zdôrazňovali výhody, ktoré im v ich životoch prinášala, pričom tieto príbehy vo všeobecnosti vo výskume prevažovali. Zdôrazňovanie pozitívnych a kladných stránok socializmu sa tak javí ako ústredná narátorská stratégia konfrontácie s minulosťou. Boli to prevažne mikropríbehy zamerané na celkovú spoločenskú klímu, povahu medziľudských vzťahov, každodenný život, prácu, hodnoty, ktoré v tej dobe ľudia vyznávali.

Všetci sme boli kamoši. Vždy sa ľudia stretávali ..., čo ja viem ... Vždy som robila medzi ľuďmi. ... Ale to sme boli takí nejakí súdržnejší. To aj sme sa všetci poznali a nemali sme ..., aspoň ja som nemala s nikým nejaké prieky. Ani kvôli robote, ani k ničomu, pretože všetci sme boli volako na jednej lodi. By som povedala, všetky tie vedúce, čo sme boli, tak sme sa stretávali a mali sme kadejaké schôdze alebo čo. A nepamätám, že by sme mali nejaké to ..., roztržky. Bolo to také, také by som povedala úprimnejšie. Nevyvyšovali sa veľmi medzi sebou ..., také rozdiely. No aspoň som ja mala asi takú povahu, že som proste sa s nikým nechcela ani škriepiť, ani nič ..., si myslím, že ľudia sa majú znášať. (Žena, 1940)

Túto oblasť preto komplexne vyjadruje konštatovanie „na jednej lodi“, pričom narátori a narátorky často svoje spomienky komparovali so súčasnosťou, ktorá sa im javila, vzhľadom k daným témam, zložitejšia a hodnotili ju negatívnejšie. Vtedajšiu spoločnosť

a vzťahy v nej opisovali ako rovnocennejšie, priateľskejšie, bližšie, vtipnejšie, čestnejšie, súdržnejšie, ľudia sa navzájom osobne poznali, držali spolu a nezištne si pomáhali formou susedskej alebo kolegiálnej pomoci.

A po roku ako manželstva sme dostali byt. Dostal aj prv on, ale ja som nechcela ísť ako tehotná do [mesta]. Viete ako, človek sa bojí, aj mladá som bola, variť som nevedela. No čo, bála som sa všetkého. [smiech] Ale ... mala som také dobré susedky. Tu ma do všetkého zapracovali, ako sa hovorí. Aj o deti ja som sa nemusela báť, keď aj deti mali osýpky, kiahne. Jedno som zobrala, išla som k lekárovi. Vtedy tuto boli lekári a my sme bývali dole až pri Hrone. No a na tie dve deti mi od susedov prišlo dievča pozrieť alebo som ich nechala u susedov, aby sa im nič nestalo a tak. ... A potom dole boli už rodinné domy a záhrady. Deti to volakedy *výborne využili, lebo tam sa na lúku chodili hrať dole. A za týma čínžákma* boli záhradky. Proste zeleninku sme si mohli dopestovať a tak. Aj vonku na pieskovišti s deťma. A čo ja viem ... My sme to tak dobre vychádzali. Každá mala deti. Odbehla som hore jesť im zobrať niečo a zase dala suseda pozor na moje deti. Opačne zase a tak. Dalo sa to vravím zvládnuť aj tri deti. (Žena, 1938)

Vo všeobecnosti vnímali a opisovali svoj súkromný a pracovný život počas socializmu ako šťastný a spokojný, deklarovali, že nikoho v tej dobe nezaujímalo „*kto je kto*“, vyzdvihovali, ako bolo všetko zvládnuteľné, od starostlivosti o deti, cez prácu, voľný čas, dovolenky. Boli to spravidla opakujúce sa mikropříbehy o tom, ako bolo všetko lacné a dostupné pre všetkých, ako boli v tej dobe dostupné pôžičky a mohli si dovoliť zariadiť svoje byty, opakovala sa narácia o prebytku, ako napríklad ľudia odmietali rekreácie platené organizáciou ROH.

Tie odborárske rekreácie čo boli [hm], po republike. Tak tam prepadlo toľko, toľko prepadlo tých poukazov, čo nemal kto nato ísť [hm]. Pretože, to každý dom staval, to robil, to robil, to robil, nikto nechcel ísť. Tak potom závodný výbor sme sa dohodli, že aby to toľko neprepadávalo, nech tam idú dôchodcovia [hm]. Tak dôchodca keď išiel, to bolo jedno či do Krkonoš, alebo do Tatier, alebo tuto na Skalku, alebo hoc kde blízko alebo ďaleko, stálo to dvestodesať korún na týždeň, včetně cesty, včetně ubytovania, včetně stravovania. A keď ten dôchodca to zobral a prišiel naspäť, tak závodný výbor mu stodesať korún vrátil [haha]. Číže za sto korún týždeň mal rekreáciu so stravou, so všetkým. Prepadlo hrúzu tých, tých rekreácií. (Muž, 1940)

Narátori a narátorky často tematizovali v kontexte doby *hodnoty* ako rovnosť, spravodlivosť, zdôrazňovali slobodu slova, istotu, opäť v akejsi konfrontácii s oficiálnym naratívom, ktorý v zásade „tvrdí“ presný opak. Mikropříbehy o rovnosti sa zameriavali napr. na to, ako komunisti pozdvihovali ľudí a robili ich rovnocennými, ako po prvýkrát v histórii poskytl vzdelanie naozaj všetkým, ako komunisti priniesli prosperitu, pokrok, ako budovali továrne a radikálne zmenili charakter slovenských miest a dedín.

Moje detstvo také bolo, lebo som mala pätnásť rokov, keď sa vojna skončila. Takže viem dobre, ako sa žilo pred vojnou a po vojne. Keď prišli tí zlatí Rusi,... Stále patríme k nim, lebo sme Slovania. Ale tí nám doniesli veľkú prosperitu po vojne. Lebo sa spravili už továrne. ... Predtým dievčence išli len slúžiť. Vtedy milostivý ... Pán je ...,

učiteľova žena, horárova žena. Väčší gazdovia keď boli, mali slúžky. A dievčence sa zamestnávali jedine ako slúžky. Inak ani do úradu sa nedostala. Takže Slovač nechodila ani ... Bolo jako vzdelávať sa... No takže to bolo celkom iný svet ako teraz. To neviete ani predstaviť. ... A potom nás tí komunisti tak pozdvihli, že sme boli rovnocenní pomaly a začalo sa *študovať*. No však ľudia mohli už *študovať* normálne, ktorí ..., mal na to rozum, financie. Vtedy to tak nestálo velmo vela. (Žena, 1930)

Opakovali sa mikropríbehy tematizujúce hodnotu spravodlivosti v nejakej jej forme, napríklad o tom, ako každý pracoval v profesii, ktorú sa vyučil v škole, cena tovarov a služieb bola všade rovnaká, keď človek konal v živote dobre a čestne, nemal s ničím problémy; opäť prevažne v porovnaní so súčasnosťou, keď tieto hodnoty podľa narátorov a narátoriek viac neplatia. Systém fungoval spravodlivo a rovnako pre všetkých, pokiaľ človek robil, čo sa od neho očakávalo a nijak „nevytrčal“ z davu, bolo všetko v poriadku. Väčšina z nich nemala potrebu rebelantstva, keďže nepociťovali vo svojom živote nespravodlivé zaobchádzanie v žiadnom smere.

No čašníci mali byť vyučení. Vedúci tiež musel mať školu. Tak ja som mala aj na čašníčku, aj na vedúcu, aj na predavačku. No a väčšinou tí, čo boli ako vedúci, tak mali nejaké tie takéto skúšky ..., čašníčky. Však bola taká ..., sa učili čašníci. Bolo to ..., ako sa to volalo ... Ako teraz, čo sú tie služby ... No, čo ja viem, čo ... No bolo to úplne niečo iného jak teraz. Ale to bolo také spravodlivejšie, by som povedala. Čo ja viem, to teraz si každý vymyslí, čo chce a cenu si udá, akú chce, čo niekedy to absolútne nejde do hlavy, že voda je drahšia ako neviem čo. (Žena, 1940)

Tak ja som sa snažila vždy robiť poriadne, poctivo. Nemala som ja problémy žiadne. Vždy som ako spravila všetko, čo mi bolo zadané. Nemôžem povedať, že by som bola ... Nemala som nič, problém žiaden. (Žena, 1940)

A ďalšia vec je to, že vtedy už keď bolo, jako bolo, keď už by som sa vôbec nemal kde obrátiť, tak sa zoberem, idem na okresný výbor strany, či straník, či nestraník, to bolo jedno, tam ma určite vypočujú a určite budú niečo robiť. Teraz sa kde môžete poťažovať? (Muž, 1940)

Časté boli taktiež mikropríbehy o istote ako ústrednej hodnote, ako mladí ľudia mali v minulosti podstatne ľahší štart do života (napríklad v porovnaní s ich vlastnými deťmi v dobe kapitalizmu), nemuseli sa ako mladí ľudia báť o svoju prácu, že stratia z jedného dňa na druhý svoje živobytie, nemuseli sa celkovo obávať o svoj život ako taký, lebo sa mohli spoľahnúť na spoločnosť, systém, že ich ochráni. Keďže každý bol takmer na rovnakej životnej úrovni, necítili žiadny pocit nedostatku.

Vtedy, vtedy to bolo celkom, celkom niečo iné. Vtedy sa dalo inak. Mladým ľuďom sa ľahko začínalo. Šak ja, keď som prišiel sem, hovorím, nepoznal som tu absolútne nikoho. Manželka bola tiež spoza Levíc ešte, tak tá tu tiež nepoznala nikoho. No a jak som vám hovoril, do toho sedemdesiateho roku som si odslúžil vojnu, som sa oženil, mal som dve deti, zariadený dvojizbový byt, aj som si kúpil auto. Na to auto som si požičal desať, alebo dvanásťtisíc korún. A vtedy, keď som prišiel s vkladnou knižkou do banky, tak som takto podal vkladnú knižku, povedal som, koľko chcem peňazí, tá mi to ta napísala, odpísala a takto mi vyrátala peniaze. (Muž, 1940)

Nuž ale o ľudí bolo postarané. Od narodenia, by som povedal, až do hrobu. Bolo postarané o každého a kto nebol vagabund a kto nebol papuľnatý a kto len trochu sa nepriečil alebo niečo podobné, tak ten prešiel tým životom. No ja chápem aj to, že musia byť aj takí, čo sú rypáci a toto, lebo inak by sme ešte chodili po stromoch. (Muž, 1940)

Mikropríbehy tematizujúce slobodu prejavu sú akýmsi „vrcholom“ kontranaratívnu a konfrontácie s dominantným naratívom, keďže ho asi v najväčšej miere podryvajú; pojednávali napríklad o tom, ako každý mohol slobodne a bez následkov povedať, čo si myslel. Pravdepodobne však len do istej miery, ktorú mal každý človek fungujúci v rámci súdobého systému automaticky osvojenú, ako to vyplýva z citácie.

A to že ľudia si nemohli povedať, to zase není pravda, lebo robili sa takzvané výrobné porady. To do mesiaca raz bola výrobná porada, že celé, už tá skupina celá si sadla a každá tá skupina mala v erohá, v odboroch takého úsekového dôverníka, sa to menovalo, a toho mala, zvolala sa tá schôdza a tam sa prebrali hospodárske výsledky, čo čaká, jak sa splnil plán a tak ďalej. Tieto sociálne veci sa prebrali a vôbec. Tam každý si mohol povedať, čo chcel. Nikomu sa nič nestalo. (Muž, 1940)

Ale ja si pamätám na jednej stránickej schôdzi, už keď som bol v strane, tak sme niečo riešili, a viem, že mi to bolo proti srsti, tak som sa ohlásil a tvrdo som išiel po tom. Nuž a už keď som dostal toho, čo bol šéf, tak do úzkych, že nevedel argumentami, čo som mu dával, že nevedel kam z konopy, tak mi hovorí: „Juro a tebe o čo ide? Tebe ide o rozbitie vedúcej úlohy strany?“ A viete, jak povie toto, tak už som vedel, hop, tak už ďalej neskáč. Vykašli sa nato, hej. (Muž, 1940)

Celkovo sa v tejto oblasti najvýraznejšie odráža konflikt medzi dominantným naratívom, ktorý vo všeobecnosti upriamuje pozornosť na negatívne javy spojené s totalitným režimom (útlak, nesloboda, cenzúra, propaganda, represie, atď.), pričom spravidla vynecháva každodennosť bežných ľudí. Domnievam sa, že narátori a narátorky práve z tohto dôvodu zvolili stratégiu „zveličenia“ a zámerne zdôrazňovali tieto aspekty svojho života v socializme, pričom nevyhovujúce javy – ako ukazujem aj ďalej – zmierňovali, prípadne ospravedlňovali, iné mohli byť nevedome vytesnené či vedome zamlčané, a tak zostali nevy povedané. Táto skupina mikropríbehov tiež korešponduje s javom nazývaným socialistická nostalgia, ktorá zdanlivo reflektuje dobu komunistického režimu nekriticky. Domnievam sa však, že táto súčasná interpretácia by mohla naznačovať aj čosi iné, než sa jej pripisuje. Narátori a narátorky často skĺzavali ku komparácii súčasného systému s tým minulým (bez toho, aby boli k tomu vyzvaní), ktorý z vyššie opísaných dôvodov vyznieval v ich očiach priaznivejšie a pozitívnejšie, no súčasne nepotvrdil predpoklad, že by si ľudia želali opätovný návrat k životu v socializme, ako sa často tento jav interpretuje. Tento pozitívny sentiment voči socialistickej ére (typický pre postsocialistické krajiny) si vysvetľujem ako jeden zo zásadných „súčasných obrazov socializmu“, ktorý hovorí: teraz nám nie je dobre, pričom však vypovedá viac o prítomnosti než o minulosti. Socialistickú nostalgiju preto na základe výskumných dát čítam ako zásadnú kritiku súčasného systému a nespokojnosť ľudí s ním. Dá sa konštatovať, že tieto tzv. preexponované naratívy sú v rámci výskumu ústrednou kontranaráciou a plnia tak akúsi vyvažujúcu funkciu, keď dopĺňajú jednostrannú interpretáciu minulosti a môžu byť zásadným doplnením „veľkého socialistického príbehu“.

Zmierňujúce naratívy alebo „nikomu sa nič nestalo“

Tieto naratívy vytvárajú špecifickú podskupinu mikropríbehov, kde narátori a narátorky tematizovali vzťah k režimu alebo systému takým spôsobom, že akákoľvek kritická perspektíva alebo vyjadrenie počas rozprávania boli v konečnom dôsledku nahradené „pochvalou“, resp. pozitívnou reakciou. Kým predchádzajúci typ kontranaratívu bol postavený na superlatívoch a kritická perspektíva absentovala, tu bola do istej miery kritika vyjadrená a prípustná zo strany narátorov a narátoriek, no následne bola nimi samotnými nejakým spôsobom vyvrátená, opäť v konfrontácii s oficiálnym dominantným naratívom.

Často sa opakovali mikropríbehy o *viere*, resp. o tom, ako ľudia mohli bez obmedzenia praktizovať náboženstvo (prevažne katolícke kresťanstvo, menej evanjelické). Väčšinou sa tieto naratívy týkali krstov detí a svadieb, keď narátori a narátorky, napriek faktu, že sami boli členmi Komunistickej strany, nemali s týmito náboženskými obradmi z vlastnej skúsenosti žiadny problém. Rovnako ani s pravidelným navštevovaním bohoslužieb, ktoré nábožensky založené rodiny praktizovali bez obmedzení každú nedeľu. Napriek tomu, že pripúšťali existenciu „zákazu náboženstva“ ako takého, ako aj oficiálne a ideologické obmedzenia, tieto mikropríbehy mali demonštrovať a súčasne demaskovať, že sa v konečnom dôsledku „*nikomu nič nestalo*“ a že sa oficiálna verzia „mýli“ aj v tejto oblasti. Oblasť náboženských slobôd tak opäť v rovine žitého socializmu naráža na odlišnú skúsenosť, ako sa snaží konštruovať oficiálny naratív. Nasledujúci citát reflektuje aj ďalšiu rovinu zvoleného zmierňujúceho prístupu k režimu – obviňovaný nebol samotný režim, ale práve ľudia (v tomto prípade napr. udavači), ktorí pre neho pracovali a konali v súlade s jeho požiadavkami:

Kto chcel chodiť do kostola, do kostola chodiť mohol. Nikto nikdy nikomu nevyhovel. Šak tu z dediny poznám jedného, čo bol major u armády a pravidelne každú nedeľu chodil do kostola. A nič sa nedialo, lebo pokiaľ není žalobca, není ani sudca. Keby sa bol niekto našiel, čo ho udá, mal by problém. (Muž, 1940)

V podobnom kontexte bola vnímaná aj téma *cestovania*, resp. zákazu cestovania, ktoré nepochybne odzrkadľuje totalitný charakter režimu: obmedzenie slobody pohybu, centrálné riadené cestovanie, jeho organizovaný charakter, neustála kontrola, problematické získanie cestovného dokladu, na ktorý nebol legislatívny nárok, to všetko narátori a narátorky uznávali a spravidla reflektovali ako „chybu systému“. No následne túto kritiku dopĺňali zmierňujúcimi vyjadreniami o tom, ako mohli cestovať k moru, ak chceli, že sa dalo dostať aj do západných krajín, hoci priznávali, že byrokracia pri vybavovaní bola extrémne zaťažujúca. Konštatovali, že vlastne ani cestovať inam, ako im bolo umožnené, nechceli a nepotrebovali, lebo systém im poskytoval iné benefity. Napríklad aj v podobe množstva rekreačných poukazov, ktoré si mohli uplatniť prostredníctvom Revolučného odborového hnutia, pričom množstvo týchto ponúk bolo vyššie než záujem ľudí, ktorí ich odmietali.

Nie, mne to nechýbalo, pretože ja nerada. Ja nemusím chodiť, mňa to otravuje. (Žena, 1940)

Domnievam sa tiež, že téma cestovania a dovolení bola sčasti zámerne obchádzaná, keďže rozprávanie o čase dovolenky, rekreáciách či poznávacích zájazdoch v období socializmu, ktoré je v zásade (a logicky) výsostne pozitívne, mohlo byť vnímané ako určitý druh „úplatku“, ktorý si od politického systému brali za svoje mlčanie. To napríklad priznávali pri iných témach, keď hovorili o tom, že ak ľudia robili, čo sa od nich očakávalo a „nevytrčali z davu“, nemali v bežnom živote žiadny problém.

Tie odborárske rekreácie čo boli [hm] po republike. Tak tam prepadlo toľko, toľko prepadlo tých poukazov, čo nemal kto nato ísť [hm]. Pretože to každý dom staval, to robil, to robil, to robil, nikto nechcel ísť. Tak potom závodný výbor sme sa dohodli, že aby to toľko neprepadávalo, nech tam idú dôchodcovia [hm]. Tak dôchodca keď išiel, to bolo jedno či do Krkonoš alebo do Tatier alebo tuto na Skalku, alebo hoc kde blízko alebo ďaleko, stálo to dvestodesať korún na týždeň včetně cesty, včetně ubytovania, včetně stravovania. A keď ten dôchodca to zobral a prišiel naspäť, tak závodný výbor mu stodesať korún vrátil [haha]. Čiže za sto korún, týždeň mal rekreáciu so stravou, so všetkým. Prepadlo hrúzu tých, tých rekreácií. (Muž, 1940)

Rovnako, príliš časté, prípadne príliš luxusné dovolenky mohli tiež ľahko smerovať k tomu, že daný človek bol pre režim až príliš „bezpečný“ a mohlo to navodiť dojem spolupráce či stotožnenia sa s ním, čo však väčšina narátorov a narátoriek ostro odmietala a vyhraňovala sa voči takejto možnosti. Takéto naratívne stratégie opäť skôr vypovedajú o súčasnej pozícii, čo napriek zmierňujúcim kontranarátívom zároveň poukazuje na dnešné možnosti cestovania, ktoré sú – napriek slobode pohybu – pre mnohé rodiny značne obmedzené aj v súčasnosti.

Dovolenky organizovali väčšinou odbory. Cez odbory boli aj ponúkané. Ak bol človek v odboroch, respektíve v odboroch... musel byť v odboroch. Tam mal povinné odbory. [úsmev] Takže musel byť v odboroch. Ak bol člen strany, tak vždycky dostal lepší poukaz. Trebárs nie do Sovietskeho zväzu, nie do Maďarska, do Poľska, ale trebárs do Juhoslávie, kde sa chcel pomaly každý človek dostať. K moru, v socialistickom tábore more. Okrem Čierneho, ktoré bolo v Sovietskom zväze, jediné more bolo Jadran, čo bola Juhoslávia. A to dostali vlastne takí, ktorí boli v strane väčšinou. Najprv zásobili straníkov, potom čo ostalo, dali aj normálnym ľuďom. Alebo boli možnosti aj na Západ ísť. *Pokiaľ bol človek straník, tak tie víza dostal skorej, respektíve tú vycestovaciu doložku, čo vtedy platila*, mu skorej schválili ako človeku, ktorý v strane nebol. Lebo pri tom straníkovi bola menšia pravdepodobnosť, že emigruje. Pri tom nestraníkovi bola pravdepodobnosť väčšia. (Muž, 1962)

Zmierňujúci typ kontranarátívu sa dal sledovať napríklad aj v téme *združstevňovania* a mikropríbehov viažucich sa k nemu, ktoré je v rámci oficiálneho výkladu socialistickej éry interpretované výhradne negatívne (spravidla ako krádež súkromných majetkov) a túto rovinnu reflektovali aj narátori a narátorky. Výskumné naratívy však odkryli aj ďalšie roviny vnímania tohto procesu, a to napríklad z pohľadu ľudí, ktorí nič pred združstevňovaním nevlastnili, a teda túto zásadnú spoločenskú zmenu vnímali ako výhodnú, alebo ktorí boli pri zakladaní a rozvoji družstiev v konkrétnych dedinách a vnímali tento proces ako pokrovový a prospešný pre súdobé spoločenstvo, pričom založenie družstva bolo pre nich aktom rovnosti.

Ved' napríklad, tu v takejto [dedine], už jak ja som vo fabrike robil, nám ľudia odchádzali z fabriky na družstvá, už na okolí tu. Pretože na družstvách nemali dane tí ľudia a títo ľudia, ktorí napríklad boli aj tu v [dedine], tak oni okrem toho, že dostávali mesačný plat, tak ešte okolo štyridsať, päťdesiat tisíc dostali na konci roku doplatky. No a teraz si predstavte, keď robili dvaja, tak šesťdesiat-, sedemdesiat tisíc dostali. No zato postavil bez problémov dom. A vtedy sa stavalo veľa týchto nových domov, po celej dedine sa nastavalo a to družstvo bolo dobré, ale slušné je aj teraz. (Muž, 1940)

Príkladom tohto naratívu je aj mikropříbeh o zmene vnímania vstupu do JRD v rodinnej pamäti, keď otec narátora – roľník – bol zásadne proti vstupu do družstva v päťdesiatych rokoch a jeho syn dostal vtedy od strany zadanie ho ísť domov presvedčiť. V priebehu času samotný otec zmenil svoju perspektívu a so vstupom do družstva sa zmieril, pričom tento akt v rámci rodiny začal byť interpretovaný ako užitočný a prospešný pre celú rodinu, čo súčasne potvrdzuje aj premenlivosť pamäti ako sociálneho procesu.

Medzitým už u nás bolo tvrdo, že družstvo a tak ďalej, tak došiel papier z obce, že *šak* on – som musel nahlásiť, že kde som. Došiel papier, že musím ísť otca presvedčiť, že musí ísť do družstva. No tak som sa vybral, išiel som. ... Otec potom to družstvo podpísal. To bolo v päťdesiatom deviatom roku, ho podpísal a niekedy v sedemdesiatom piatom, šiestom, lebo vtedy to malo zmysel. Postupne sa tie družstvá dostávali do toho, že už bola pridružená výroba, už zarábali viac a zarábali ešte viac, takže postupne sa to zlepšovalo. ... A raz sme takto sedeli, debatovali a on len mi len naraz hovorí: „Ty, a toto prečo neprišlo, keď som ja mal dvadsať rokov?“ *Čiže aj keď mal toho poľa, tých, tých oných hektárov, ale on sa na tom nadrel. A nadreli sa na tom aj deti, všetci sme sa na tom nadreli. Však ja ako dvanásť-, trinásťročný som musel robiť žatvu s ním, lebo to boli sestry všetko.* (Muž, 1940)

Nasledujúca citácia opäť vypovedá o zmene vnímania určitých udalostí v čase. Zmierňujúci naratív sa objavil napríklad v mikropříbehu, keď narátor ako dieťa z roľníckej rodiny nemohol študovať vysokú školu kvôli nevyhovujúcemu *kádrovému posudku*, napriek tomu nemal v neskoršom období problém doplniť si vzdelanie a vykonávať svoju prácu a súčasne zmeniť svoje vnímanie zákazu štúdia zo strany systému ako nespravodlivosť a prijať za to v konečnom dôsledku osobnú zodpovednosť.

No, nakoľko otec bol poľnohospodár, mal dvanásť hektárov poľa, takže do kádrového posudku, ktorý som dostal ešte pol roka pred maturitou, bolo napísané, že nemôže študovať na žiadnej vysokej ani nadstavbovej škole z dôvodu zloženia vysokoškolského študentstva, bodka. ... Už sa ma potom nikto nikdy viacej nepýtal, že koho si ty syn, a čo *si ty a* jako si ty a nebol som ani straník, vtedy. ... V *šesťdesiatom* osmom roku ja som išiel, nemal som ešte auto, tak som musel ísť domov autobusom. A išiel som autobusom a len si prisadol ku mne taký starý chlap, čo som ho poznal a viem, že bol komunista veľký, ale pritom bol dutý jak bambus, a ten sa mi začal ospravedlňovať za ten kádrový, čo som ja nemohol ísť do školy. „Vieš, no bolo to tak, no *šak* museli sme a toto hento.“ A ja som mu povedal: „Viete čo, ja sa preto na vás nehnevám, ja keby som bol nebol lajdák a darebák, ja som si potom mohol spraviť päť vysokých škôl a absolútne nikomu to už nevadilo.“ Nikto sa ma viacej na nič také neopýtal. (Muž, 1940)

Opísané tzv. zmierňujúce naratívy tak vytvárajú ďalšiu stratégiu pre narátorov a narátorky, ako sa konfrontovať a vyrovnávať so súčasnou interpretáciou minulosti, ktorú sami žili a pamätajú si ju dnes inak. Mikropríbehy súčasne preukazujú, že čas je veličina vstupujúca do procesu spomínania, ktorá ho zásadným spôsobom ovplyvňuje a premieňa.

Ospravedlňujúce naratívy alebo „bola to povinná jazda“

Tvorila poslednú skupinu kontrarnarativu v opozícii k dominantnému naratívu a zahrňajú rôznorodé „stratégie prežitia“, ktoré ľudia volili vo svojich každodenných životoch v rámci existujúceho systému. Pomocou týchto mikropríbehov narátorky a narátori akoby mali potrebu ospravedlňovať svoje rozhodnutia, pričom ich vyrozprávanie nadobúdalo až očistnú funkciu. Hoci sa narátori a narátorky systematicky vyhýbali odmietnutiu režimu *en bloc* (ako som to demonštrovala na príklade dvoch predošlých naratívov) a kritické aspekty boli nevyslovené (zveličujúce naratívy) alebo podrývané (zmierňujúce naratívy), posledná skupina naratívov sa týka individuálnych rozhodnutí, počínov, konania, keď sa sami ocitali priamo v kontakte s režimom ako takým, keďže sa týmto oblastiam nedalo v rámci rozprávania vyhnúť.

Sú to mikropríbehy o *každodennosti*, ako ľudia prispôbovali svoje rozhodnutia mnohým materiálnym výhodám, ktoré im vtedajší systém poskytoval. Táto oblasť zahrňa menšie či väčšie životné rozhodnutia, boli to mikropríbehy o tom, ako sa ľudia brali kvôli prideleniu bytu, dostávali mladomanželské či nenávratné pôžičky, zariadovali si byty, *de facto* o tom, ako žili v súlade s vtedajším systémom fungovania, ako sa mu prispôbovali, aké mal od nich očakávania a čo za to v konečnom dôsledku „dostali“.

Medzitým som sa stihol oženiť, pretože ja som tu nemal absolútne nikoho. Nikoho som nepoznal, nikoho som tu nemal, tak kvôli bytu, lebo žiadosť na byt si mohli dať len manželia. No tá *šak* ona robila tiež v závode manželka, tak sme si dali žiadosť na byt, tak reku kým sa vrátim z vojny, aby sme boli aspoň v poradovníku a dostali byt. (Muž, 1940)

Táto skupina mikropríbehov odhalila systém fungovania prostredníctvom využívania sociálneho kapitálu, teda predovšetkým *osobných kontaktov* na zvládnutie a vybavenie takmer všetkého, od nákupu jedla či bežného oblečenia, až po získanie bytu alebo umiestnenia detí do škôlky alebo strednej či vysokej školy. Narátori a narátorky pritom často konštatovali, že „vtedy to bolo tak“, nezamýšľali sa nad tým ani v tej dobe a tento myšlienkový rámec nepodrobili kritickej reflexii ani v súčasnosti a mali tento proces v sebe uzatvorený ako patriaci do minulosti. Hoci narátori a narátorky pripúšťali privilegovanosť komunistických pohlavárov a od toho sa odvíjajúcu spoločenskú hierarchiu, napriek tomu pokladali súdobú spoločnosť za viac spravodlivú a rovnostársku v porovnaní so súčasnosťou. Mikropríbehy tak spravidla opäť nesmerovali ku kritike, ale odkrývali osvojenú stratégiu, ako sa každý človek snažil svoj sociálny kapitál využívať v čo najväčšej možnej miere.

Ale v obchodoch ..., no čo ja viem. Nebolo, nebolo ..., čo ja viem, nebolo. Neboli banány, neboli pomaranče, neboli takéto veci. No ale vždy sa dalo. Ja ako som v tých službách robila, tak ma každý akože poznal. Takže nestála som šory, ale stálo sa rady.

... Stáli sa šóry na kadečo, ale ja som ani nestála, nemusela. Vždy som to voľako... Ale stály sa šory na všetko možné. Na toaleták, na hovadiny také, čo teraz je to úplne normálne. A vtedy ... prišli Vianoce, tak panebože, kto mi kde, kedy odloží, lebo však vždy som bola v robote. Ja som robila vkuse, lebo to reštaurácia nebol osemhodinový pracovný čas. To keď bolo treba robiť, ja neviem, voľajaké akcie, tak to boli ..., koľko, ... Stalo sa mi, že som robila dva dni v kuse, že som mala ..., čo aj viem ... No, ja som veľa obetovala robote. Ja som bola furt v robote.“ (Žena, 1940)

Mikropríbehy priamo o *vzťahu ku komunistickej strane* neboli spravidla súčasťou rozprávania, ale patrili k obchádzaným témam, na ktoré som sa počas rozhovoru dodatočne pýtala, a to rovnako u ľudí, ktorí boli aj neboli členmi a členkami strany. Práve v kontexte tejto témy sa tzv. ospravedlňujúci naratív odrazil najviac, vyjadrené konštatáciou „*bola to povinná jazda*“, pričom z výpovedí vyplynulo, že ich prípadný vstup do strany bol výhradne racionálnym rozhodnutím a motiváciou bol vždy iba praktický dôvod, najčastejšie kariérny postup a vzdelanie detí, nikdy nie ideologický. Dôležitou súčasťou tohto kontrararátívu bolo, že pre žiadneho z narátorov a narátoriek nebola ideológia a vnútorné presvedčenie motiváciou vstupu do strany.

Viete, to je takto, že... za toho socializmu nie všetci boli komunisti a nie všetci komunisti boli ideovo tupí dogmatici. Nebolo možné urobiť kariéru bez členstva v komunistickej strane ani kariéry. Ani nie že kariéru, ale určitú, na určitú pozíciu sa dostať. (Muž, 1940)

A keďže som tu bol jediný vysokoškolák a naučil som sa tak, že proste, správať sa slušne k ľuďom a k ľuďom, nevytýkať, že, že toto. Ja aj na verejných schôdzach strany, aj keď som nebol členom strany, som si diskusný príspevok vecne pripravil, vyargumentoval, prečítal, odovzdal a tam sa nedalo *špekulovať, čo tým človek myslí. To si pamätám. A nemal som nikde, nikdy problém*, a potom niekedy v tom sedemdesiatomprvom niekoľko rokov do strany žiadny, žiadnu inteligenciu do strany nebrali, jedine robotnícke kádre. To na ONV boli iba šoféri a kuchárky a upratovačky, tak neviem, v ktorom roku, v sedemdesiatompiatom alebo v ktorom, prvýkrát dostali, že môžu jedného zobrať stredoškoláka alebo vysokoškoláka akože z kategórie inteligencie. Tak hneď ich voľba padla na mňa. Dali mi čas na rozmyslenie. Ako s manželkou sme sa rozprávali: ‚No čo odmietneš, nepôjdu nám deti na vysokú školu, nebudú môcť ísť.‘ No tak nakoniec som vstúpil v tom sedemdesiatompiatom. Bol som len radovým členom, ale zrejme sa zmenilo, lebo keby som nebol vstúpil, tak nebol by som možno vedúcim odboru územného plánovania. Určite by som nebol mohol byť, lebo to bola nomenklatúra OV KSS a nebol, možno by nebol mohol byť ani vedúci toho oddelenia územného plánovania. Takže zrejme takáto súvislosť tam bola. ... No tak to sme vedeli, že už keď nomenklatúrna funkcia, že takto, no to je nutnosť, ale nebrali sme to tak, že nie všetci, čo vstúpili do strany, chceli robiť kariéru politickú po straníckej línii. Vstúpili preto, aby mohli vykonávať svoju odbornú prácu. (Muž, 1940)

Mikropríbehy zdôrazňovali, že nikto z narátorov a narátoriek nebol „presvedčený komunista“, že tí „reálni komunisti“ boli vždy „tí druhí“, tzv. „papaláši“, oni si užívali všetky súdobé privilégia, s čím sa súčasne spájalo aj odmietnutie akejkolvek spoluzodpovednosti za dianie a činy režimu, spoločenskú kontrolu či participáciu na moci. Tieto narácie tak reflektujú zásadný jav, že stratégie narátorov a narátoriek vedúce až

k ospravedlňovaniu režimu, nepredstavujú ani tak ospravedlňovanie nespravodlivosti a zločinov režimu ako takého, ale v súčasnosti plnili skôr funkciu osobnej stratégie na dôstojné vyrovnanie sa s vlastnou minulosťou počas konštruovania vlastného životného príbehu.

V kontexte výskumných dát ako aj sledovania asymetrie medzi kolektívnou a biografickou pamäťou v nich sledujem určitý paradox, a to v spojitosti s naratívom vychádzajúcim z tzv. antikomunistickej perspektívy. Ten na jednej strane odmieta spoluzodpovednosť bežných ľudí za udržiavanie totalitného režimu, keďže ich vníma ako bezmocné obeť diktatúry a ich poslušnosť za vynútenú. Ako však pristúpiť k tejto interpretácii, ak ľudia sami seba v tejto perspektíve nevnímali? Na druhej strane práve rovnaký diskurz vyzdvihujúci výhradne protirežimové aktivity v konečnom dôsledku z tohto príbehu vylučuje veľké množstvo ľudí a súčasne nepriamo označuje každého človeka, ktorý nebol disidentom a aktívne nevystúpil voči režimu ako prinajmenšom „prizerajúceho sa“, ak nie vinníka alebo kolaboranta, vďaka ktorému bol režim udržiavaný. Domnievam sa, že práve toto bol moment, voči ktorému sa respondenti a respondentky vo svojich biografických rozprávaniach vymedzovali.

Mojím zámerom bolo práve koncentráciou na kontrarnatívy v rámci biografických rozprávání aspoň čiastočne nahliadnuť a odkryť mentalitu sivej vrstvy reprezentujúcu masu ľudí, ktorí, ako sa ukázalo, nepatrili ani k bojovníkom proti režimu, avšak ani k jeho uctievačom. Kam týchto ľudí zaradiť? Akú úlohu budú zohrávať ich spomienky pri písaní novodobých dejín? Nad reflexiou a interpretáciou tejto éry visí množstvo otáznikov a nejednoznačne uzatvorených tém, napríklad o tom, do akej miery ľudia participovali na udržiavaní režimu. Bolo by možné prežitie systému aj bez ich pričinenia? Existovala určitá spoločenská dohoda? Vyjednávali ľudia v určitej miere s režimom a on s nimi alebo bola táto dohoda násilne vynútená? Odpovedať na tieto otázky znamená viesť otvorenú verejnú, ale najmä odbornú medziodborovú diskusiu, ktorá poskytne teoretické rámce na súčasný výklad minulosti, avšak bez ideologizujúcich a vylučujúcich tendencií. Práve tento rozmer môže obsiahnuť orálno-historický výskum socialistickej každodennosti, ktorého možnosti (i limity) som tu načrtla. Každá narácia zároveň obsahuje vždy viac informácií, než koľko do nej vedome vložili samotní narátori (Lozoviuk, 2005: 5).

Namiesto záveru: emócie

Pamäť, s ktorou biografický výskum aktívne pracuje, je tvárny, selektívny, intencionálny, kaleidoskopický a emocionálny proces, ktorý neustále reorganizuje a transformuje naše minulé prežitky „pod dojomom“ tých súčasných a v očakávaní tých budúcich (Vaněk, Mücke, 2011: 93). Emócie ako neoddeliteľná súčasť pamäti ľudí sú tak prítomné v každom kroku výskumného procesu a na všetkých jeho stranách: na strane výskumníka či výskumníčky, respondentov a respondentiek, čitateľov a čitateľiek, skrátka každý človek je nejakým spôsobom emocionálne zapojený a nikto nie je voči emóciám „imúnny“. Popísané naratívy odkrývajú rôzne spôsoby žitia a fungovania v socializme, sčasti odhaľujú, ako ľudia v súčasnosti premýšľajú o minulosti, ako dnes interpretujú svoje každodenné rozhodnutia, ako reflektujú svoje konanie, to všetko však činia z pozície daného a aktuálneho emocionálneho rozpoloženia. Práve pocity boli v tomto výskume hlavným spojivom

medzi jednotlivými mikropříbehmi aj medzi jednotlivými narátormi a narátorkami, zásadne vstupovali do vzťahu výskumníčka – respondent/ka.

Kým na strane výskumníkov, ako tvrdí Kaufmann (2010: 89), túžba po poznaní by nás v ideálnom prípade vôbec nemala opúšťať alebo čo najmenej. Emócie, nevyhnutná podmienka empatie, už zohrali dôležitú úlohu počas rozhovoru. Neskôr, v poslednej fáze výskumu, bývajú ešte pod väčšou kontrolou, ale v tomto okamihu nie je vôbec treba sa im brániť.

Touha po vedomí se prožívá jako každá jiná touha, emoce k ní neodmyslitelně patří. Dotknout se podstaty životního příběhu se *nám* nemůže podařit, aniž bychom s respondentem souzněli; aby výzkumník lépe porozuměl, musí se nechat unést. Při analýze materiálu se to stane často, protože různé situace *nás zaskočí, šokují* nebo dojmou, a to přiláká naši pozornost. O to ostatně také jde, aby výzkumníkovy kategorie byly *životními* příběhy soustavně narušovány. (Kaufmann, 2010: 89)

Práve takúto skúsenosť mi priniesol aj biografický výskum obdobia socializmu.

Na strane respondentov a respondentiek som nachádzala životné príbehy bežných ľudí, ktorí sa snažili prežiť svoj každodenný život v daných podmienkach, ktoré si nevybrali, ale prispôbili sa im, ako najlepšie vedeli. Emocionálne nabité okamihy sa dotýkali predovšetkým osobných a rodinných udalostí, ale aj tragédií, nesúvisiacich pre nich s politickým kontextom, v ktorom vtedy žili. Reflektujúc aj svoje vlastné očakávania a presvedčenia som počas výskumu nenachádzala ľudí, ktorí by sa situovali do role traumatizovaných obetí totalitnej diktatúry. Nachádzala som však medzi nimi smutných a aj nahnevaných ľudí, ktorí sú dnes neustále nútení konfrontovať sa s interpretáciou (svojej) minulosti, s ktorou nie sú vnútorne plne stotožnení aj preto, že si ju pamätajú inak. Celkové odmietanie a zatracovanie socializmu (prítomné vo verejnom diskurze) vyvolávalo v týchto ľuďoch dojem, že ich predchádzajúci život „nemal význam“, ak sa odohral v nevyhovujúcej ére totality, akoby nemohli naplno prejať svoju radosť pri šťastných spomienkach, za svoje úspechy sa cítili zahanbení. Nachádzala som ľudí, ktorí doteraz nemali priestor vyrovnáť sa s touto minulosťou, nevedeli, z akej perspektívy a pozície o nej hovoriť a či vôbec hovoriť. Boli to ľudia, ktorí sa necítili byť zahrnutí do nového príbehu Slovenska po roku 1989 a celá ich snaha ukázať minulosť v „peknom svetle“ mohla byť len obyčajnou ľudskou snahou ukázať takto seba samých a poskytnúť svojmu Ja hlbší zmysel a porozumenie.⁹ Na základe výskumu som tak mala možnosť pochopiť a precítiť, že nie je možné prísť s obrazom „jedinej pravdy“ a tomuto cieľu podriaďovať svoje výskumné snaženie, že informácie sú skryté nielen v slovách, ale v celkovej situácii, gestách, mimike, váhaní, mlčaní a v neposlednom rade v emóciách, ktoré sú silne prítomné a objavujú sa v rôznych podobách na všetkých stranách výskumného procesu. Biografický výskum reflektoval vtedajšie a aktuálne rozpoloženie každého respondenta a respondentky a tomu

⁹ Aj Kusá (1995: 17) v tejto súvislosti konštatuje, že biografické rozprávanie je úzko prepojené so sebahodnotením a sebaúctou rozprávača. Nezriedka je podnetom k rozprávaniu snaha nájsť či potvrdiť zmysel svojho života, obhájiť a tlmočiť potomkom jeho poslanie. Táto potreba sa podľa nej zvyčajne objavuje na sklonku života alebo v situáciách prežívaného spochybnenia dovtedajších predstáv o svojom mieste v sociálnom svete.

zodpovedali aj ich výpovede. Môžem sa dnes len domnievať, aký vplyv by mali napríklad súčasné, značne emotívne udalosti (najmä vojnový konflikt na Ukrajine) na charakter získaných naratívov.

Podľa Jaggar (1989: 162) hodnoty a emócie vstupujú do vedy o minulosti a súčasnosti nielen na úrovni vedeckej praxe, ale aj na metavedeckej úrovni ako odpovede na rôzne otázky: Čo je to veda? Ako by sa to malo praktizovať? Aký je status vedeckého skúmania v porovnaní s nevedeckými spôsobmi skúmania? Začlenenie emócií sa preto javí ako nevyhnutná črta všetkého poznania a koncepcií poznania. Preto radšej než potláčať emócie v rámci epistemológie je potrebné znovu premyslieť vzťah medzi poznaním a emóciami a zostaviť také koncepčné modely, ktoré budú vytvárať vzájomne viac konštitutívny než opozičný vzťah medzi rozumom a emóciami. Nevylučujúc možnosť dôveryhodného poznania, emócie a hodnoty sa musia ukázať ako nevyhnutné pre poznanie. Rovnako ako bol v minulosti ideálom nezaujatý a ničím nezatažený výskum, je aj bezemočný výskum nemožným snom, alebo skôr mýtom, ktorý má obrovský vplyv na západnú epistemológiu. Ako všetky mýty, aj tu ide o formu ideológie naplňajúcu určité spoločenské a politické funkcie (Jaggar, 1989: 163). Domnievam sa, že ide o mýty, ktoré je potrebné zbúrať ako prvé. Keďže diskurz o socializme je stále veľmi emočne nabitý, je preto ešte väčšmi potrebné, aby boli tieto emócie reflektované a zahrnuté do tvorby poznania. Na to ich musíme najprv považovať za relevantný „epistemologický zdroj“ (Jaggar, 1989).

Žiada sa mi dodať, že ani moje výskumné narácie neboli jednostranné a neznamená to, že niektoré mikropríbehy nepotvrdzovali napríklad aj antikomunistický naratív. Text má byť viac demonštráciou toho, že je nutné brať do úvahy aj konfliktné témy a oblasti, kde subjektívna interpretácia minulosti koliduje s oficiálnym dominantným modelom výkladu súdobých dejín. Tiež si uvedomujem, že otváraním týchto tém sa stále pohybujeme „na tenkom ľade“, preto v tomto smere považujem za dôležité pripomenúť a zdôrazniť, že zahrnutie týchto narácií nijakým spôsobom nezmenšuje a nedehtonuje príbehy, ktoré sú v súlade s dominantným naratívom. Naopak, zámerom je vytvoriť priestor pre všetky perspektívy, nechať zaznieť všetky hlasy a zahrnúť všetky skúsenosti, ktoré táto epocha do slovenskej spoločnosti priniesla. Čo sa skutočne počíta, je vždy prítomnosť, a ak má veda „moc“ ovplyvňovať a meniť dnešnú spoločnosť, mala by mať aj možnosť prispieť k dosiahnutiu pozitívnej sociálnej zmeny, k depolarizácii spoločnosti či zmierňovaniu sociálneho napätia. Myslím tiež, že je dôležité pýtať sa nielen to, koho vedomosti a spomienky sa počítajú, ale aj aké pocity to vo všetkých zúčastnených vyvoláva. Výskumná komunita má potenciál prelamovať tabu, nahrádzať čiernobiele obrázky farebnejšími a vytvárať tak nový, vyváženejší a spravodlivejší obraz (aj o komunistickej) minulosti našej krajiny. Plne si uvedomujúc rozporuplnosť témy by už však v súčasnej dobe nebolo etické nevypočuť si aj tento príbeh. Avšak, ako pripomína aj Vaněk (2016: 366), pre každý príbeh je dôležité, aby bol nielen vyrozprávaný, ale aj pochopený.

Referencie

Assmann, A. (2008). Transformations between History and Memory. *Social Research*, 75(1), Collective Memory and Collective Identity, 49-72.

Bertaux D., Kohli, M. (1984). The Life Story Approach: A Continental View. *Annual Review of Sociology*, 10, 215-237.

- Beličková, K.** (2012). Vznik a vývoj priemyselného mesta na strednom Slovensku v období socializmu (Etnografická analýza spôsobu života jeho mestskej štvrte. Na príklade mesta Žiar nad Hronom). In Z. Profantová (Ed.), *Žili sme v socializme. Kapitoly z etnológie každodennosti* (s. 128-168). Bratislava: Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied.
- Bobulová, L.** (2012). Spomienky obyvateľov Levíc na trávenie dovoleníek v druhej polovici 20. storočia. In Z. Profantová (Ed.), *Žili sme v socializme. Kapitoly z etnológie každodennosti* (s. 223-241). Bratislava: Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied.
- Halbwachs, M.** (2009) *Kolektivní paměť*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- Hudek, A.** (2013). Totalitno-historické rozprávania ako dedičstvo normalizačnej historiografie. *Forum Historiae*, 7(1), 92-105.
- Chorvát, I.** (1999). Urbanizácia ako faktor premeny mesta a spoločnosti. In J. Darulová (Ed.), *Banská Bystrica. Premeny mesta a spoločnosti. Štúdie k antropológii mesta a spoločnosti* (s. 60-81). Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici.
- Jaggar, A. M.** (1989). Love and knowledge: Emotion in feminist epistemology, *Inquiry*, 32(2), 151-176.
- Jordan, B.** (1999). Úvod k pracím projektu Samisebe. In Z. Konopásek (Ed.), *Otvorená minulosť. Autobiografická sociologie státního socialismu* (s. 143–147). Praha: Karolinum.
- Kansteiner, W.** (2002). Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, 41(2), 179-197.
- Kaufmann, J. C.** (2010). *Chápající rozhovor*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- Kaźmierska, K.** (2015). Biographical and collective memory: Mutual influences in central and Eastern European context. In M. Pakier, J. Wawrzyniak (Eds.), *Memory and change in Europe. Eastern Perspectives* (s. 96-112). New York, Oxford: Berghahn Books.
- Kolář, P., Pullmann, M.** (2016). *Co byla normalizace?: Studie o pozdním socialismu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Konopásek, Z.** (1996). Radikální reflexivita a biografický přístup jako dva šíleně nebezpečné epistemologické viry, které by se snadno mohly stát osudnými Velkému Bádání o Sociální Transformaci na Východě (VBSTV). *Etnologické rozpravy*, 3(1), 32-40.
- Kopeček, M.** (Ed.). (2019). *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu (1980–1995)*. Praha: Argo.
- Kusá, Z.** (1996). Dilemy nad tichom v autobiografických rozprávaniach. *Etnologické rozpravy*, 3(1), 25-48.
- Kusá, Z.** (1995). Problém pravdivosti informácií v životopisných rozprávaniach. *Genealogicko-heraldický hlas*, 5(2), 17-21.
- Lozoviuk, P.** (2005). Možnosti a limity etnologického studia reálného socializmu. *AntropoWebzin*, 3, 1-10. http://www.antropoweb.cz/media/webzin/webzin_03_2005/01_lozoviuk.pdf
- O projekte.** (2020). Súčasný obrazy socializmu. Získané 12.9.2022, z <https://www.obrazysocializmu.net/>

Pullmann, M. (2008). Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění, *Soudobé dějiny*, 15(3–4), 703-717.

Rosenthal, G. (1993). Reconstruction of life stories: principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews. *The narrative study of lives*, 1(1), 59-91.

Vaněk, M. (2016). Orální historie – naslouchání, porozumění, hledání, *Slovenský národopis*, 64(3), 361-369.

Vaněk, M., Mücke, P. (2011). *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Verovšek, P. J. (2016). Collective memory, politics, and the influence of the past: the politics of memory as a research paradigm. *Politics Groups and Identities*, 4(3), 529-543. https://eprints.whiterose.ac.uk/147981/8/Verovsek_Memory_as_Research_Paradigm_accepted.pdf

Vrzgulová, M., Lutherová, S. (2021). Introduction: Remembering the Socialist Past. *Journal of Nationalism, Memory & Language Politics*, 15(1), 1-15.